

Grepl, Miroslav; Karlík, Petr

Větné struktury

In: Grepl, Miroslav; Karlík, Petr. *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1983, pp. 11-15

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121935>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

2. Termínem větné (syntaktické) struktury označujeme to syntaktickosémantické jádro vět, které je bezprostředně dominováno a konstituováno syntaktickými a sémantickými vlastnostmi predikátů ve formě VF. Protože větné struktury přes svou rozmanitost odpovídají třídám (skupinám) predikátů, charakterizovaných souborem stejných kategoriálních, tj. všem členům dané skupiny predikátů společných, sémantických rysů a stejným syntaktickým chováním, je třeba pojem větné struktury chápat jako jistou abstrakci konkrétních vět. Abstrahuje se přitom zejména od konkrétních podmínek užití (od konkrétních komunikativních kontextů), a tedy také od konkrétních výpovědních funkcí a všech případných modifikací komunikativními kontexty podmíněných; abstrahuje se rovněž od jednotlivých forem morfologické kategorie osoby, času a modu, pokud ovšem nejsou pro realizaci nějaké větné struktury nějak relevantní, a abstraktní symbol VF pouze obecně implikuje jejich přítomnost. Větné struktury nezahnují ty elementy konkrétních vět (výpovědí), které nejsou bezprostředně dominovány predikátem.

Typy větných struktur mohou být demonstrovány na příkladech, nebo mohou být popisovány jako tzv. větné vzorce pomocí různých symbolů, charakterizujících jak jejich stránku formálně syntaktickou, tak sémantickou. V praxi je účelné oba způsoby popisu větných struktur kombinovat.

2.1 Při charakteristice věty na úrovni větné struktury a při popisu typů větných struktur vycházíme v podstatě z toho pojetí věty, které u nás pracovává zvláště Fr. Daneš (1971, 1975, 1981), Zd. Hlavsa (1981) a J. Kořenský (1982) a které se stalo východiskem pro popis tzv. základových větných struktur (ZVS) a jejich větných vzorců v nové akademické gramatice.

2.2 Danešovo pojetí věty na dané úrovni abstrakce vychází z centrální (dominující) role predikátu ve formě VF jako organizujícího (usouvztažňujícího) elementu větné struktury, a to jak na její rovině formálně syntaktické, tak na její rovině sémantické.

2.21 Na formálně syntaktické rovině větných struktur je organizující role predikátů (přesněji predikátových výrazů) dána jejich syntaktickou valencí. Rozumíme jí schopnost predikátů vázat na sebe jako syntaktické pozice jistý počet výrazů v jisté gramatické formě (např. substantivum + pádová forma, adverbium, různé druhy forem větných, infinitiv apod.). Do pojmu syntaktická valence predikátů je tedy třeba zahrnout nejen počet valen-

čních pozic, ale i jejich výrazovou podobu (gramatickou charakteristiku). Liší se tak např. valence predikátů *předat*, *přikázat* a *zbavit*, třebaže všechny při svém použití ve větě ve formě VF postulují tři valenční pozice. Právě valenční pozice mají však u predikátu *předat* výrazovou formu substantivum v dativu (S_{dat}) a substantivum v akuzativu (S_{acc}): *Vedoucí předal Petrovi věcný dar*, u predikátu *zbavit* výrazovou formu substantivum v akuzativu (S_{acc}) a substantivum v genitivu (S_{gen}): *Zachránci zbavili zajatce pout* a u predikátu *poručit* výrazovou formu substantivum v dativu (S_{dat}) a formu vedlejší věty se spojkou *aby* (*aby Sent*), která může být alternována formou infinitivu (INF): *Matka poručila synovi, aby smekl // smeknout*.

2.22 Je teoreticky možné provést klasifikaci predikátů do tříd na základě jejich identického valenčního potenciálu. Z hlediska syntaktického je však podstatné to, že predikáty s týmž valenčním potenciálem konstituují na výrazové rovině větných struktur touž gramatickou strukturu věty, postižitelnou pomocí symbolů charakterizujících formálně gramatické vlastnosti valenčních pozic jako tzv. gramatický větný vzorec (GVV). Tak např. predikáty typu *poručit*, *přikázat*, *zakázat*, *uložit*, *doporučit*, *umožnit*, *dovolit* . . ., vyznačující se týmž valenčním potenciálem, konstituují ve větné struktuře na nich založené takovou její strukturu gramatickou, kterou lze symbolicky zapsat jako vzorec takto: $S_{\text{nom}} - \text{VF} - S_{\text{dat}} - \text{aby Sent} // \text{INF}$.

Uvedený gramatický větný vzorec odpovídá větné struktuře, v níž se valenční potenciál daných predikátů uplatňuje v plné (neredukované) podobě. Plně rozvinuté valenční potenciály mají predikáty tehdy, je-li jich užito v indikativní (kondicionálové) a aktivní formě VF. Gramatické větné vzorce založené na plném valenčním potenciálu charakterizují formálně gramatickou (syntaktickou) stránku takových větných struktur, které podle Daneše nazýváme větné struktury základové (ZVS).

Je-li predikátů užito např. v pasivní formě VF, dochází často k redukci jejich plného valenčního potenciálu a gramatické vzorce na tomto redukovaném valenčním potenciálu založené charakterizují formálně gramatickou (syntaktickou) stránku takových větných struktur, které chápeme jako struktury vzhledem k ZVS derivované (viz 4.1).

Jistý typ větného vzorce konstituují i predikáty s formou infinitivu. V takovém případě je ve valenčním potenciálu predikátového výrazu vždy redukována pozice S_{nom} (podmětu). Infinitivní větné struktury jsou častým základem výpovědi s funkcí výzvovou nebo přací.

2.23 Sémantická struktura věty na úrovni větné struktury je v pojetí Danešově dána — řečeno zjednodušeně — syntakticky relevantními sémantickými rysy predikátů a participanty, které tyto predikáty implikují. Participanty jsou specifikovatelné třídami výrazů dosaditelných do valenčních pozic GVV, a to na základě svých jistých kategoriálních sémantických rysů. Také tyto rysy jsou zpravidla syntakticky relevantní, tj. vyjevují se nějak na formálně gramatické rovině věty. Vůči jiným třídám výrazů — potenciálních specifikátorů participantů sémantické struktury — se často uplatňují

jako tzv. selekční (výběrové) tendence. Jde zejména o takové rysy, které daný participant charakterizují jako „lidský“, „personický“ /±HUM/, „živočišný“ /±ANIM/, „konkrétní“ /±KONKR/ apod.

2.24 Participanty sémantické struktury věty lze charakterizovat jako jisté role, odpovídající „účastníkům“ nebo relevantním „okolnostem“ typizovaných reálných situací. Jde např. o takové role, jako agens, patiens, recipient, iniciátor, posesor, proživatel, místo, směr apod.

Zůstává nedořešeným problémem sémanticky orientované syntaktické teorie, kolik a jaké role sémantických participantů je třeba rozlišovat. Ch. J. Fillmore (1968, 1969) rozlišuje takových rolí v podstatě osm. Proti tomu W. L. Chafe (1970) se snaží při charakteristice sémantické struktury věty pracovat jen s dvěma základními druhy participantů: agens a patiens. Dělí predikáty v podstatě do čtyř sémantických tříd, a to stupňovitě. Základní dvojici představují (1) „stavy“ (stavové predikáty): *Dříví je suché, Mísa je rozbita, Slon je mrtev* a (2) „události“ (událostní predikáty). „Události“ se dále dělí na (a) „procesy“ (procesové predikáty): *Dříví uschlo, Mísa se rozbila, Slon umřel* (b) „děje“ (dějové predikáty): *Michal běžel, Muži se smáli, Jarmila zpívala*. Čtvrtou skupinu tvoří predikáty slučující ve své sémantické struktuře „stav“ + „děj“: *Michal (u)sušil dříví, Jarmila rozbila mísu, Tygr zabil slona*. Podle autora specifikují výrazy v pozici podmětu u predikátů „stavových“ a „procesových“ participant patiens. U predikátů „dějových“ je to participant agens. Predikáty „stavovědějové“ implikují oba participanty — agens i patiens. Pro naše další výklady, zejména pro ty, které jsou věnovány „de-kauzativizaci“ (7.), je důležité to, že Chafe charakterizuje podmětový participant implikovaný predikáty „procesovými“ (*Mísa se rozbila, Slon umřel*) jako patiens.

Autor si však uvědomuje, že v rámci jeho čtyř tříd existuje mnoho takových sémantických skupin predikátů, u nichž by bylo násilné charakterizovat jejich participanty jako agens nebo patiens (např. *(u)vidět, (u)slyšet, vzpomenout si, poznat . . . ; mít, vlastnit, patřit . . . ; získat, nabýt, pozbyt, ztratit, přijít o něco . . .*), nemluvě o tom, že některé třídy predikátů implikují nikoli jen jeden nebo dva participanty, ale tři i více. Inspirován Fillmorem rozšiřuje proto počet participantů rolí o další: „proživatel“, „beneficient“, „instrument“, „komplement“ a „místo“.

Podle V. A. Uspenského (1977) je sémantických participantů asi třicet. Lze je diferencovat názvy označujícími jejich role, nebo je prostě očíslovat. **2.3** Klasifikace participantů podle rolí je nepochybně subjektivní, založená do značné míry na intuici autora, a proto v konkrétních případech sporná. Diskutuje se i o vhodnosti a výstižnosti samých názvů pro tu či onu roli. Na druhé straně je však rovněž nepochybné, že participanty jsou v sémantické struktuře predikátů implikovány, a to jako jejich rysy syntakticky relevantní. To se projevuje především v tom, že jsou v konkrétních větách nějak výrazově specifikovány a že tyto výrazy zaujímají v gramatické (syntaktické) struktuře ZVS některou z jejich valenčních pozic. Sám o sobě by však tento

fakt nebyl dostatečným důvodem k tomu, abychom rozlišovali velký počet participantských rolí, neboť formálně gramatická (syntaktická) stránka vět-
ných struktur, tj. jejich GVV, založená na valenci predikátového výrazu,
je často totožná pro různé sémantické třídy (skupiny) predikátů. Potřeba
detailnějšího rozlišování různých rolí sémantických participantů (jejich rů-
ného označování) je proto oprávněná především v těch případech, kdy se
daný druh participantu jakožto komponentu sémantické struktury věty ně-
jakým specifickým způsobem „projevuje“ (manifestuje) ve struktuře for-
málně gramatické.

2.31 Tak např. predikáty typu (1) *zabezpečit, objednat, předplatit, zmluvit, rezervovat, zajistit, připravit* . . . a predikáty typu (2) *přikázat, poručit, nařídít, uložit, doporučit, zakázat, dovolit* . . . představují dvě poměrně vyhraněné sémantické třídy. Každou z nich lze charakterizovat souborem jistých kategoriálních rysů, tj. rysů společných všem členům dané třídy. Obě sice implikují tři participanty, ale ne všechny mají stejnou roli. U typu (1) lze participanty zprava doleva označit jako agens — (predikát) — beneficent — patiens. U typu (2) jako agens — (predikát) — recipient (adresát) — propozice. Rozdílnost sémantických struktur se projevuje i v syntaktickém chování predikátových výrazů: mají různou valenci, a konstituují tedy různé gramatické (syntaktické struktury). Predikátům (1) odpovídá GVV $S_{nom} - VF - S_{dat} - S_{acc}$ (*Petr objednal Pavlovi knihu*), predikátům (2) odpovídá GVV $S_{nom} - VF - S_{dat} - aby\ Sent//INF$ (*Petr poručil Pavlovi, aby čekal // čekal*). Zůstává však otázka, proč participanty specifikované v typu (1) i (2) výrazem *Pavel* v pozici S_{dat} gramatické struktury charakterizujeme jako dvě různé sémantické role, zda pro to máme nějaké objektivní formální ukazatele. Na tuto otázku je třeba odpovědět kladně. Participant označený jako „beneficent“, implikovaný v sémantické struktuře predikátů typu (1), může být specifikován nejen výrazem v gramatické formě S_{dat} , ale alternativně i v gramatické formě *pro S_{acc}* (*Petr objednal pro Pavla knihu*). U predikátů typu (2) taková alternativní specifikace a realizace možná není (**Petr poručil pro Pavla, aby čekal // čekal*). Existuje však ještě druhý formální „projev“ rozdílné sémantické povahy obou participantů. Základové větné struktury založené na predikátech typu (1) i (2) je možno „transformovat“ tak, aby se výraz *Pavel* specifikující participant „beneficent“ v typu (1) a participant „recipient“ (adresát) v typu (2) dostal do syntaktické pozice S_{nom} (podmětu) gramatické struktury věty. Jako prostředky k tomu slouží konstrukce: (a) *mít* + trpné participium a (b) *dostat* + trpné participium. Ve strukturách s predikáty typu (2) je k takové operaci možno užít obou konstrukčních možností: *Petr přikázal Pavlovi, aby počkal // počkat* → *Pavel má (měl) přikázáno, aby počkal // počkat; Pavel dostal přikázáno, aby počkal // počkat*. Ve strukturách s predikáty typu (1) je však možno uvedenou „transformaci“ realizovat jen pomocí konstrukce *mít* + trpné participium: *Petr zajistil Pavlovi // pro Pavla místenku* → *Pavel má (měl) zajištěnu místenku* nikoli **Pavel dostal zajištěnu místenku*.

2.32 Kdybychom za formální „projev“ (manifestaci) sémantické struktury

věty chápali jen GVV odpovídající valenci predikátových výrazů, dospěli bychom na základě faktu, že týž GVV bývá často společný mnoha sémantickým třídám predikátů, k závěru, že se v GVV vlastnosti sémantické struktury věty reflektují jen velmi vzdáleně. Jestliže však bereme v úvahu syntaktické chování predikátů v celé šíři, tj. vidíme jejich různé projevy a důsledky ve formálně syntaktické struktuře, a to i takové, které už přesahují rámec syntaktické valence, a chápeme je jako jisté komplexy, pak se ukazuje, že mezi takto chápanou formálně gramatickou stránkou věty a její stránkou sémantickou existuje výrazná korelace a sama teze o syntaktické relevantnosti sémantických rysů predikátů a sémantických struktur jimi konstituovaných nabývá konkrétní náplň a podobu. Uvedme ještě aspoň jeden příklad.

Existují dvě sémantické skupiny predikátů, které ve své sémantické struktuře implikují „propoziční“ participant, specifikovaný v pravovalenční pozici ZVS větným výrazem se spojkou *že*. Jde jednak o predikáty typu (1), jako *oznámit, sdělit, telefonovat, informovat, ohlásit* . . . s GVV $S_{nom} - VF - (S_{dat}) - že$ Sent (*Petr oznámil Pavlovi, že odešel || odchází || odejde do důchodu*). Druhý typ (2) představují predikáty jako *rozhodnout se, usmyslit si, zamlouvat si, umínit si* . . . Také jejich „propoziční“ participant je specifikován v pravé valenční pozici ZVS větným výrazem se spojkou *že*. Jejich GVV má strukturu $S_{nom} - VF - že$ Sent. Rozdíl mezi oběma kategoriemi predikátů je tedy patrný už v jejich GVV. Existují tu však i formální difference další. Větný výraz specifikující „propoziční“ participant predikátů typu (2) může obsahovat jen tvar budoucího času (*Petr se rozhodl, že odejde do důchodu*), kdežto u predikátů typu (1) může mít sloveso vedlejší věty potenciálně jakoukoli časovou formu. Navíc pak u predikátů typu (2) lze větný výraz alternovat výrazem infinitivním (*Petr se rozhodl odejít do důchodu*), kdežto u predikátů typu (1) to možné není.

2.4 Za výrazné formální projevy sémantických struktur považujeme, jak jsme už uvedli, také možnost nebo nemožnost realizovat touž strukturu sémantickou v různých strukturách formálně gramatických (syntaktických). Participanty struktury sémantické se přitom přesouvají do různých pozic struktury formálně gramatické. Vznikají tak větné struktury, které chápeme vzhledem k ZVS jako derivované. Všimáme si v této práci jen takových derivací, které jsou realizovatelné prostředky gramatickými. Předpokládá se tedy u každého typu derivované struktury identita lexémů jak pro specifikaci predikátů, tak pro specifikaci jejich sémantických participantů.

2.5 Přestože je tato studie pojata především jako práce syntaktická, a věnuje tedy hlavní pozornost popisu různých typů větných struktur, v nichž je participant agens nebo participant kauzátor, tj. neživotný „působitel změny“, odsunut ze syntaktické pozice S_{nom} (podmětu), a gramatickým prostředkům (konstrukčním možnostem), které konstituují formálně syntaktickou stránku takových struktur, distributivním podmínkám jejich užívání a ekvivalenci, stýká se tato tematika svou povahou a zaměřením nutně s problematikou slovesného rodu, s otázkami tzv. všeobecného konatele, případně všeobecnosti jiných participantů, a bylo proto třeba vzít v úvahu aspoň základní literaturu, která se těmi otázkami obírá.

